

IVICA MLADENOVIĆ I GORAN MARKOVIĆ

Na šta mislimo kada kažemo...

Novi društveni ugovor

Beograd, 2021.

EDICIJA TRG

Urednici edicije:

Ivica Mladenović, Srđan Prodanović i Gazela Pudar Draško

Naslov:

Na šta mislimo kada kažemo...
Novi društveni ugovor

Autor:

Ivica Mladenović, Goran Marković

Naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, Profesor
ustavnog prava i dekan Pravnog fakulteta u Istočnom Sarajevu

Izdavač:

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerzitet u
Beogradu; Institut za demokratski angažman jugoistočne
Evrope

Dizajn korica:

Nikola Stevanović

Prelom:

Sonja Nikolić, Tijana Baltić

Mesto i godina izdanja:

Beograd, 2021

ISBN:

978-86-80484-78-5

Štampa:

Colorgrafx

Tiraž:

100 primeraka

INSTITUT
ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU
TEORIJU

FONDACIJA ZA
OTVORENO DRUŠTVO
SRBIJA

Ova publikacija je nastala u okviru projekta "Angažuj, inspiriši, osnaži: Rizom angažovane demokratije" koji realizuje Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu u partnerstvu sa Institutom za demokratski angažman jugoistočne Evrope, uz podršku Fondacije za otvoreno društvo. Stavovi izrečeni u tekstu predstavljaju stavove autora

SADRŽAJ:

Polazne pretpostavke.....	1
Radiografija stanja.....	6
Šta da se radi?.....	13

Na šta mislimo kada kažemo...

Novi društveni ugovor

*„Narod koji uvek dobro vlada neće
imati potrebu da se nad njim vlada“*
Žan-Žak Ruso

Polazne pretpostavke

Građansko društvo nije prirodna datost, već istorijski fenomen, odnosno proizvod društvenog dogovora kojim se ljudi manje ili više dobrovoljno udružuju u političku zajednicu – predajući suverenost sami sebi – kako bi – potčinjavajući se opštoj volji kao izrazu volje za redom, jednakošću i jedinstvom čitavog političkog korpusa – napustili stanje nesigurnosti i nesputanog nasilja. Prema Žan-Žaku Rusou (Jean-Jacques Rousseau)¹, pored Tomasa Hobsa (Thomas Hobbes) i Džona Loka (John Locke)

¹ Žan-Žak Ruso, *Društveni ugovor*, Beograd: Filip Višnjić, 1993.

najistaknutijem teoretičaru „društvenog ugovora“, da bi zaštitili sebe i svoja dobra, građanke i građani se odriču „totalne slobode“ – u čijoj osnovi je tzv. „pravo jačeg“ i „pravo vlasništva“, koje je proizvelo niz novih nejednakosti među njima – i ulaze u međusobni ugovorni odnos u društvu, koji podrazumeva prihvatanje određenih društvenih funkcija i obaveza. Zauzvrat, dobijaju mogućnost društvene saradnje, međusobne podrške, uzajamne sigurnosti, kao i više jednakosti, slobode, ali i potencijal političke akcije. Drugim rečima, ljudsko društvo zasnovano na društvenom ugovoru ne može postojati bez određenog stupnja solidarnosti – kao laičkog termina koji se sekularizacijom tronizuje na račun termina „bratstvo“ – između svojih članova.

Upravo sa Rusoom počinje da dominira ideja da ne postoje afektivni nagoni ili materijalni resursi koji mogu biti nepogovorni temelj društvene veze (*lien social*), kao ni unapred data i garantovana prava, neodvojiva od opšteg dobra, kao i društvenog i političkog delanja. Garant legitimnosti prava je u toj perspektivi *uzajamnost*, tj. bezuslovna *univerzalnost* ili opšta *jednakost*. „Nužan uslov konstitucije opšte volje je da se svi odriču svega! Nužan uslov slobode je tu sloboda svih od svega, priznanje slobode sebe i svih drugih kao slobodnih, nezavisnih od bilo čega, kako bi uopšte bilo moguće da se bude slobodan za bilo šta, odnosno da se dâ zakon – sebi, ali u isto vreme i svima drugima, jedini zakon koji neće štetiti nikome jer se daje ne samo svima drugima (kao što čini Hobsov suveren) nego i sebi, zakon koji će koristiti svima jer se daje sebi ali i svima drugima. Parafrazirajući jedno poznato mesto, mogli bismo reći da se *mora postati ništa da bi se bilo sve*“.²

Opšta volja dakle nije isto što i nekakva apstraktna kolektivna volja koja bi na totalitaran način negirala

² Srđan Nikolić, „O Rusoovoj radikalnosti: sloboda, jednakost, događaj politike“, *Filozofija i društvo*, Vol. XXIII, br. 3, 2012, str. 130.

pojedinačne volje. Međutim, opšta volja se takođe ne može svesti ni na prosti zbir volja svih individua i njihovih partikularnih interesa – s obzirom da su im ciljevi suprotstavljeni – već je utemeljena u paradigmi opšteg interesa. Drugim rečima: posebna – sebična – volja mora se podvrgnuti opštoj – altruističkoj – volji, tj. opštem dobru. Žan-Žak Ruso je tako svojom teorijom društvenog ugovora – nenamerno! – postao jedan od intelektualnih inspiratora Francuske revolucije i njene imanentne ideje o narodu, a ne bogu ili kralju, kao nosiocu suvereniteta, odnosno Republici kao državnom okviru koji otelovljuje političko telo i opštu volju. U tom ključu, svaki ugovornik, građanin, kao društveni delatnik, postaje angažovan u dvostrukom odnosu: kao član naroda ili nosilac suvereniteta, u odnosu prema drugim pojedincima; i kao pojedinac–član države, u odnosu prema suverenu, odnosno narodu.

Koncept društvenog ugovora postaje kohezivni koncept gotovo svih modernih država ustanovljenih na paradigmi naroda kao suverena (iako ne ni na transparentan ni na efikasan način kada je reč o njegovoj operacionalizaciji). On se materijalizuje kroz Ustav, kao fundamentalni zakon svake političke zajednice, koji u pisanoj formi artikuliše konstitutivne stubove privrede i društva date zajednice, njeno državno uređenje i principe ustrojstva vlasti, kao i svojinske odnose koji je određuju. Zakonodavac – čija je formalna društvena uloga upravo sprečavanje grupe individua koje imaju intenciju da princip opšte volje deformišu i iskoriste ga u svoje sebične interese – tako postaje figura koja dobija mandat od suverena, naroda ili građanki i građana države, da stvori preduslove za reifikaciju principa zajedničkog dobra. Pritom, „jedan narod ima uvek pravo da revidira i da reformiše svoj Ustav. Jedna generacija ne može da prisili pokoravanje svojim zakonima buduće generacije“.³

³ Iz francuskog Ustava kojim je 24. juna 1973. ustanovljena Republika, član 28 Deklaracije o pravima čoveka i građanina.

U suštini, inicijalna ideja svakog društvenog ugovora koji se zasniva na konceptu narodnog suvereniteta je definisanje prava i obaveza građanki i građana u ključu uspostavljanja njihove vlasti u državi, odnosno u svim društvenim sferama. Ipak, iako svi demokratski ustavi pretenduju da u većoj ili manjoj meri afirmišu ovaj koncept – možda je, paradoksalno, sovjetski ustav bio njegova najpotpunija inkarnacija – u njihovoj razradi, uključujući i razradu članova tih ustava, građanke i građani, narod, koji se nominalno navodi kao suveren, sistematski se isključuje iz odlučivanja, tako da „narodni suverenitet“ u praksi predstavlja, u najboljem, ukoliko bismo parafrazirali Mojsija Ostrogorskog (Моисей Яковлевич Острогорский), jednostavnu aproksimaciju svog inicijalnog ideala, a u najgorem – mrtvo slovo na papiru. Efektivno, dakle, stvarne suverene predstavlja koalicija ekonomske i političke oligarhije, kao privilegovana kasta koja – potpuno odsečena od života društvene većine – konfiskuje vlast od naroda.

Zbog toga je potreban novi društveni ugovor koji će biti formulisan na način da osigura svoju polaznu pretpostavku: narodni suverenitet. Takav društveni ugovor treba biti uspostavljen na tri podjednako važna temeljna principa: društveno-ekonomsku, pravnu i političku *jednakost*, kao i na principima društvene *slobode* i *solidarnosti*. Ove komponente se napokon mogu realizovati isključivo kroz sistem *participativne demokratije*.

Najfundamentalnije forme ljudske nejednakosti su pre svega izraz nejednakog tretmana od strane društva, a ne prirodnih datosti pojedinaca. Nominalna – pravna i politička – jednakost, koja se nalazi u osnovi postojećih društvenih ugovora, jeste nužan, ali ne i dovoljan uslov prevazilaženja ovih strukturnih nejednakosti. Jer, građanki ili građaninu koji nemaju materijalnih sredstava da plate lečenje od neke retke bolesti, ne znači mnogo to što im država garantuje

pravo na život, jednakost na sudu, ili mogućnost učestvovanja na izborima⁴. Osim toga, opšta jednakost je supstrat pozitivne slobode (Isaija Berlin), odnosno slobode koja omogućava pojedincima da faktički realizuju svoje intelektualne potencijale – samoostvare se i emancipuju u društvu.

U osnovi novog društvenog ugovora treba da postoji i vizija građana kao društvenih bića, koji, oslanjajući se na moć međusobne saradnje, mogu prevladati svaki društveni i ekonomski problem. Pojedinač je – kako je to ubedljivo dokazao još jedan od utemeljivača sociologije, Emil Durkhajm (Émile Durkheim) – neodvojiv od društva, tako da je važno raditi na jačanju društvene kohezije i saradnje, odnosno solidarnosti, s jedne strane, kao i na prevazilaženju društveno uslovljenih patologija – kao što su gramzivost, sebičnost, takmičenje, agresivno i materijalističko ponašanje – koje podstiču dispozitivi postojećih društvenih ugovora, sa druge strane.

Napokon, demokratija, da bi zadovoljila zahteve društvenog ugovora o narodnom suverenitetu, mora biti sveobuhvatna, što znači da se treba prostirati na sve oblasti društva. U tom ključu, ona se ne može svoditi na donošenje dobrih odluka u ime „mase“, kako je to slučaj u savremenim *demokratijama bez naroda*⁵ – koje su bremenite oligarhijskim i plutokratskim bagažom

⁴ Poznat je iskaz pisca Anatola Fransa (Anatole France) da se „veličanstvenost“ ove formalne jednakosti ogleda u zakonu koji podjednako zabranjuje bogatima kao i siromašnima da spavaju pod mostom, prose na ulici i kradu hleb.

⁵ Slabljenjem političke delotvornosti i snage levice demokratija se obično danas redukuje na formalni višepartijski parlamentarni sistem u kojem se građanima priznaje mogućnost bavljenja politikom samo u vreme izbora, dok se u periodu između njih oni pretvaraju u *objekte politike*. Posledično, ovakva „demokratija“ bez jakog samosvesnog

- već na učestvovanje društvene većine u njihovom donošenju. Da bi građanin i građanka bili jednakiji i slobodniji nego što su sada - odnosno da bi mogli uživati u *efektivnoj*, a ne samo u *formalnoj* slobodi i jednakosti - moraju imati mogućnost da učestvuju u procesima odlučivanja na svim nivoima društvene organizacije u čijem funkcionisanju učestvuju: od zgrade u kojoj žive, preko lokalnih zajednica i države, do radnog mesta (čime bi bio proširen koncept građanstva i u ekonomskim odnosima). Obogaćenje demokratije i ograničavanje njenog elitističkog karaktera uslovljeno je, dakle, ne samo preraspodelom društvenog bogatstva - kroz apliciranje principa jednakosti - već i društvene moći, što znači da demokratija istovremeno mora biti politička i ekonomska.

Radiografija stanja

Iako, kako pokazuje istoričar socijalnih ideja i sociolog prava Aleksandar Molnar, Ustav u Srbiji nikada nije bio društveni ugovor u punom smislu te reči⁶, Srbija je - u prvoj i u drugoj Jugoslaviji - kroz organizovanje izbora za Ustavotvornu skupštinu bar dva puta u svojoj istoriji pokušala da na kredibilan način uobliči neku formu

društva suštinski postaje partokratija tj. vladavina profesionalne političke kaste bez značajnije kontrole i ograničenja. Za razliku od liberala koji su bili ljuti protivnici građanskog prava glasa u XIX veku - što je ujedno bila i jedna od tački sukoba sa levicom i odvajanja socijaldemokrata iz liberalnog krila - i koji još uvek imaju taj elitistički elemenat doslednog nipodaštavanja građanskih kapaciteta onih koji nisu obrazovani ili bogati, levica je i danas nosilac demokratskih parola za većom uključenošću svih društvenih grupa u društveni život i proširenjem definicije građanskog prava i socijalne države. Videti: Ivica Mladenović, „Levica, društvo, demokratija: okvirna razmatranja“, u: Ivica Mladenović, i Milena Timotijević (ur.), *Probuditi san: Razgovori o levici u Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 2009, str. 9-15.

⁶ Aleksandar Molnar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi*, tom I, Beograd: Fabrika knjiga, 2001, str. 81

društvenog ugovora. Postupak je, prema Nebojši Popovu⁷, u oba slučaja obećavao demokratski ishod, ali je takav ishod izostao. Dok Ustav iz 1921. godine nije predstavljao ishod konsenzusa glavnih aktera osnivanja nove države, nego je nastao kao rezultat kompromisa najmoćnijih nacionalnih vrhova, Ustavotvorna skupština druge Jugoslavije 1946. godine nagovestila je plodnije formativno razdoblje – koje je počivalo na kritičkim uvidima u promašaje prve Jugoslavije i na snažnom antifašističkom pokretu – međutim, KPJ je monopolizovala čitav proces i od demokratskih procedura načinila paravan za uspostavljanje monopartijskog sistema.

Sa globalnim razaranjem sovjetskog modela autoritarnog socijalizma, početkom 1990-ih godina u Srbiji je uklonjen *monopartijski sistem*, „ali nije uklonjena tendencija ka produžetku *monoideološkog stanja* (sa promenjenim ideološkim predznacima) koje reprodukuju i afirmišu najuticajnije akteri“, kao ni to da sve „političke stranke praktikuju jedinstven, zajednički vid partijske prakse“⁸. Kao rezultat decenijskog uništavanja privrede, socijalne bede i raslojavanja u društvu u vreme Miloševića, krajem 2000. na scenu stupa promena političkog režima i radikalna faza „strukturnog prilagođavanja“, tj. prelazak iz oblika *degenerisanog političkog kapitalizma u jednoj zasebnoj državi u neoliberalni period kompradorskog političkog kapitalizma*.⁹ Ovaj drugi period u egzistiranju političkog kapitalizma u Srbiji obeležava izlazak države iz izolacionističkog i autarhičnog stanja te uključivanje

⁷ Nebojša Popov, „Ima li levice u Srbiji“, u: Zoran Stojiljković (ur.), *Levica u postkriznom kontekstu*, Beograd: FES, str. 98–99.

⁸ Đokica Jovanović, *Prilagođavanje: Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*, Beograd: Čigoja štampa, 2011, str. 331.

⁹ Ivica Mladenović, „Karakter ‘strukturnog prilagođavanja’ u jednoj nacionalnoj državi: slučaj Srbije“, *Politička misao*, god. 51, br. 2, 2014, str. 148.

u internacionalne ekonomske i političke organizacije, uz prihvatanje globalno hegemonne pedagogije neoliberalizma. Emanaciju tog novog pokušaja društvenog ugovora predstavlja aktuelni Ustav Republike Srbije, tzv. Mitrovdanski ustav, donesen 2006. godine, koji je ne samo jedan od najlošijih ustava u modernoj istoriji Srbije, već i komparativnom analizom možemo utvrditi da je – iako se pravno-tehnički gledano po svojim osnovnim obeležjima ne razlikuje od ustava najvećeg dela država sveta – u pitanju jedan od najnazadnijih ustava u okruženju i u Evropi.

Sadržinski, Ustav Srbije potvrđuje politički sistem *kompetitivne elitističke*¹⁰ demokratije i *ultra-kapitalističku privredu*, zasnovanu isključivo na privatnoj svojini i privilegovanju partikularnih interesa. Politički sistem Republike Srbije ima sva obeležja tzv. predstavničke demokratije, koja počiva na ideji da vlast treba da vrši parlament izabran na višestranačkim izborima, a proklamovano je i načelo podele vlasti, koje bi trebalo da jamči ravnotežu između zakonodavne vlasti oličene u Narodnoj skupštini, i izvršne vlasti, oličene u Vladi i predsedniku Republike.

Iako ustavna rešenja afirmišu određena načela koja se smatraju civilizacijskim tekovinama i neupitnim dogmama koje se ne mogu dovoditi u pitanje, politička praksa bitno odstupa od njih, i to nezavisno od toga koja je politička stranka ili koalicija na vlasti. Pre svega, načelo podele vlasti je, kao i svugde u svetu, deformisano na taj način što je *vlast koncentrisana u rukama egzekutive*, tj. nekad u rukama Vlade, a nekad i predsednika Republike (što u prvom redu zavisi od toga da li funkciju predsednika Republike vrši neupitni vođa najjače političke stranke). Na taj način, *u Srbiji se povremeno dešava prezidencijalizacija*

¹⁰ Videti u narednim redovima šta to konkretno znači.

državne vlasti, koja Vladu suštinski – i neustavno – svodi na servis predsednika. Međutim, u oba slučaja, i kada je vlast koncentrisana u rukama Vlade i predsednika Republike, Narodna skupština nema ustavno određenu kreativnu i upravljačku ulogu, nego predstavlja običnu glasačku mašineriju i pozornicu za sučeljavanje stranačkih demagoga.

Ova praksa utoliko je manje prihvatljiva ukoliko se zna da predsednik Republike, iako neposredno biran, ima uske ustavne nadležnosti, koje su manje-više tipične za šefa države u parlamentarnom sistemu. Samim tim, on se ne može legitimisati kao najmoćnija politička institucija, bez obzira na to što je neposredno biran. Uostalom, i Narodna skupština je birana neposredno, a ima i karakter predstavničkog tela, koji predsednik Republike nema, pa ipak ne uspeva da se nametne kao najmoćnija politička institucija.

Razlog za razvoj ovakve prakse istovetan je i u drugim danas etabliranim političkim sistemima – monopol koji političke stranke imaju u procesu odlučivanja. One su „okupirale“ političke institucije i suština političkog života je ograničena na njihovo međusobno nadmetanje kako da zadrži ili steknu kontrolu nad tim institucijama. U takvoj situaciji, *pojedinaac je sveden na ulogu mini-građanina*. Njemu su formalno priznata brojna ljudska prava, mada ona u stvarnosti često imaju mali značaj. To pogotovo važi za politička prava, kao i za prava druge generacije – ekonomska, socijalna i kulturna, za čije ostvarivanje nije dovoljno samo da budu garantovana, već i da postoje materijalne pretpostavke za njihovo ostvarivanje. Pod materijalnim pretpostavkama mislimo, pre svega, na određen stepen ekonomskog razvoja i materijalne sigurnosti depriviranih slojeva, koji ne mogu uživati ova prava ako nemaju materijalna sredstva za život ili za učešće

u javnom životu. Osim toga, materijalne pretpostavke obuhvataju i društvene pretpostavke, kao što je određeni odnos klasnih snaga, koji ne sme biti toliko nepovoljan po društvenu većinu, odnosno radničku klasu i druge potlačene klase i slojeve, da one nisu u stanju da se izbore ni za minimum poštovanja i ostvarivanja ovih prava. U Srbiji, odnos klasnih snaga toliko je nepovoljan po npr. radničku klasu, da ona ima vrlo male mogućnosti za ostvarivanje svojih prava. Tome najviše doprinose nedovoljno razvijena kultura klasne borbe i otpora, kao i suviše slabi, pasivni i birokratizovani sindikati.

Sa druge strane, izborni zakon – iako nije uređen Ustavom – značajno utiče na oblikovanje političkog sistema. Prihvaćen je proporcionalni sistem, što se može smatrati relativno pozitivnim izborom, zato što on omogućava veću pravičnost pri raspodeli poslaničkih mandata. Međutim, u pitanju je tzv. *D'Ontov sistem*, koji je jedan od najmanje proporcionalnih sistema, jer favorizuje velike političke stranke, kao i centralizovan i autoritaran karakter samih stranaka. Sve ovo bitno otežava pojavu političke alternative, s obzirom da obeshrabruje birače da glasaju za one političke stranke za koje nije izvesno da mogu osvojiti većinu mandata zato što ih ovaj izborni sistem u tome ometa, a i stranačke liste su sastavljene u stranačkom vođstvu, bez uticaja građana (građanke i građani glasaju isključivo za stranke, tj. nemaju mogućnost glasanja za konkretne kandidate na izbornim listama). Osim toga, Srbija je jedna izborna jedinica, što dovodi do „metropolizacije“ Narodne skupštine, u kojoj su *natpredstavljani poslanici iz nekoliko najvećih gradova, dok su čitavi delovi zemlje nepredstavljani ili potpredstavljani*¹¹.

¹¹ Snižavanje izbornog praga sa 5 na 3% učinjeno je u specifičnom političkom trenutku i sa posebnim ciljem koji je vladajuća stranka imala na umu. S te strane, taj potez može se kritikovati, jer je imao dnevopolitičke ciljeve koje je trebalo postići. S druge strane, međutim,

lako se politički režim u Republici Srbiji označava kao predstavnička demokratija, on ima obeležja modela kompetitivno-elitističke demokratije, u kojoj se *demokratija skoro u celosti svodi na borbu političkih, odnosno stranačkih elita za pobedu na izborima i za osvajanje političkih institucija.*

Tome u prilog ide činjenica da su instituti neposredne demokratije skoro nepoznati u praksi. Istina je da su oni prepoznati u Ustavu Republike Srbije, koji poznaje referendum i narodnu inicijativu, a ustav predviđa da pojedine njegove odredbe ne mogu biti menjane bez saglasnosti građanki i građana izražene na referendumu, što znači da je konstitucionalizovan obavezni i obavezujući ustavotvorni referendum. Ipak, ovo ustavno rešenje ne treba idealizovati, zato što je njime obuhvaćen samo deo ustavnih normi, bez obzira na to što su one nesumnjivo vrlo značajne.

Neposredna demokratija, međutim, nema skoro nikakav praktični značaj u političkom životu Srbije. Referendumi se ne održavaju, a i narodne inicijative su više nego retke. Vlada je monopolisala zakonodavni postupak, u kojem ima znatno veću ulogu i od predsednika Republike, pa i Narodne skupštine, koja vrlo retko dovodi u pitanje osnove predloženih zakona. Dva razloga odlučujuće utiču na ovu pojavu. Prvi je nedovoljna razvijenost demokratske participativne političke kulture, budući da u Srbiji, otkad je – početkom poslednje decenije XX veka – pošla putem tzv. tranzicije, građani nisu mogli da razvijaju političku i

ovo rešenje se načelno može smatrati pozitivnim, jer omogućava pravičniju raspodelu mandata i ulazak u skupštinu novih političkih subjekata, među kojima se može pojaviti i politička alternativa, a ne samo političke stranke čiji se programi kvalitativno ne razlikuju od programa parlamentarne većine.

društvenu svest i da praktikuju oblike neposrednog učešća u odlučivanju, niti su političke elite bile voljne da oblikuju političku svest na takav način da podstiču građansku samoaktivnost.

Izvesna tradicija građanske samoaktivnosti bila je razvijena u doba samoupravljanja, mada je oslonac na ovu tradiciju dvostruko ograničen. Prvo, vladajuća partija je u to vreme i sama dozirala građansku samoaktivnost, koja je prvenstveno bila moguća na mikronivou.¹² Drugo, ta tradicija je, nakon sloma ovog tipa ustavnosti 1990. godine, postala politički i ideološki nepoželjna, pa su ova iskustva vrlo brzo i stigmatizovana. Drugi razlog je *dominacija političkih stranaka procesom odlučivanja na mikro i makronivou*. Višestranački sistem i nadmetanje političkih stranaka na izborima postali su ideološke dogme političkog sistema, tako da je građankama i građanima skoro nemoguće zamisliti samostalno učešće u procesima odlučivanja, tim pre što ne postoje političke stranke ili društvene organizacije koje promovišu oblike građanskog aktivizma.

Demokratski model je, makar u elitističkom obliku, prisutan samo u političkoj sferi. *Ustavni sistem ne poznaje i ne priznaje pojam ekonomske demokratije u bilo kom obliku*. Iako se radničkoj participaciji u obliku konsultovanja može opravdano prigovarati da je oblik ekonomske demokratije, ona se čak ni u tom obliku ne pojavljuje u Ustavu Republike Srbije. Tim pre u njemu nema mesta za razvijenije oblike participacije zaposlenih, kao što je npr. saupravljanje zaposlenih. Zakonodavcu je tako prepušteno da eventualno normira neke oblike radne participacije, tako da su ekonomska demokratija – ili participacija zaposlenih,

¹² Videti: Goran Markovic, „Workers’ Councils in Yugoslavia: Successes and failures”, *Socialism and Democracy*, vol. 25, br. 3, 2011.

što nisu nužno sinonimi, nego to mogu biti samo pod određenim uslovima – prepušteni na milost i nemilost zakonodavca, tj. političkih elita koje ideološki podržavaju vlasnike privatnog kapitala, a između njih neretko postoji političko-finansijska i/ili personalna veza.

Zakonske norme o participaciji zaposlenih vrlo su uopštene i siromašne. Zaposlenima nije priznato pravo da učestvuju u donošenju odluka kroz redovne organe upravljanja preduzećima. Oni imaju mogućnost da obrazuju savete zaposlenih, ali samo u određenim preduzećima, pri čemu njihovo obrazovanje nije obavezno. To stvara mogućnost da vlasnici kapitala vrše pritisak na zaposlene da odustanu od obrazovanja i ovakvih organa, dok saveti zaposlenih imaju pravo da daju mišljenje i da saodlučuju o ekonomskim i socijalnim pravima. Međutim, zakon im ne daje pravo da saodlučuju o poslovanju preduzeća, tako da su i njihova saupravljačka prava krajnje ograničena. Saodlučivanje o ekonomskim i socijalnim pravima krajnje je ograničeno ukoliko zaposleni nemaju pravo da saodlučuju o pitanjima koja se tiču poslovanja preduzeća. Materija, međutim, nije razrađena ni Zakonom o radu, ni nekim drugim zakonom, tako da zaposleni u suštini i ne mogu da ostvare ova prava. Treba spomenuti i to da je participacija zaposlenih, iako vrlo načelno i bez potrebe razrade, predviđena samo na nivou preduzeća, a ne i na nivou grana ili privrede u celini, što dodatno umanjuje njen značaj.

Šta da se radi?

Iz razloga navedenih u prethodnim redovima, kako bi se realizovala temeljna načela narodne suverenosti, slobode, jednakosti i solidarnosti, kao i ispunili zahtevi o demokratskim standardima društvenog ugovora u svim društvenim sferama, potrebno je organizovati izbore za

za Ustavotvornu skupštinu¹³, koja bi imala zadatak da donese novi Ustav – ustav Četvrte Republike¹⁴. Početna pretpostavka zahteva za organizovanjem Ustavotvorne skupštine ogleda se u ukazivanju prilike marginalizovanim i ranjivim grupama da kroz njen rad utkaju svoju volju u najviši pravni akt Republike. Samo narod i njegovi predstavnici u Ustavotvornoj skupštini mogu artikulirati i izabrati novi ustav (uz preduslov koji se tiče osvešćivanja i jačanja demokratske političke kulture kod građana i građanki kroz javne debate i potpuno otvoren demokratski predizborni proces), a zadatak poslanika Ustavotvorne skupštine bi trebalo da bude abolicija aktuelnog ustava, kao i ustanovljenje Republike Srbije na temeljima novog društvenog ugovora.

Novi Ustav Srbije treba da bude radikalno drugačiji od postojećeg, i po sadržaju i po formi. Drugim rečima, on ne treba da ispravi samo nedostatke važećeg ustava, već treba da počiva na isticanju značaja principa koji su u starom ustavu bili potpuno zanemareni ili odbačeni i koji bi – kroz artikulisanje opšte volje – odbacili okoštale liberalne dogme. Ustav Četvrte Republike treba da pruži drugačije viđenje ekonomskog i političkog sistema, odbacujući okoštale liberalne i nacionalističke dogme. On mora obezbediti novo viđenje demokratije, koja ne predstavlja samo oblik političkog režima, već treba da se proširi i na ekonomsku sferu, postajući time i politička i ekonomska. Po svojoj sadržini i esenciji, *demokratija*

¹³ Kako potvrđuju neka ispitivanja javnog mnjenja pre desetak godina, većina građanki i građana smatra da je jedan od načina izlaska iz permanentne krize u Srbiji upravo donošenje novog ustava. (Jadranka Jelinčić i Dejan Ilić, *Zašto je Srbiji potreban novi ustav*, Beograd: Fabrika knjiga, 2013, str. 10).

¹⁴ Prvu Republiku možemo označiti kao „socijalističku“, Drugu Republiku kao „miloševićevsku“, Treću Republiku kao „koštunićevsku“.

treba da postane aktivno participativna – što znači da svi građani učestvuju u donošenju odluka koje ih se tiču – i da doprinese preraspodeli društvene moći, kako političke tako i ekonomske. Drugim rečima, osnovna ideja ovakvog pristupa je radikalno proširenje koncepta demokratije, koji nipošto ne sme da se ograniči na skupštinske sale i vladine kancelarije.

Novi ustav takođe treba da predvidi novi model ekonomskog sistema, koji neće počivati na interesima privatnog kapitala. Država Srbija u tom smislu treba da se odredi – i ustavno i u praksi – *kao socijalna država*, što je moguće ukoliko sebi dâ oruđa za vođenje aktivne ekonomske politike, ne prezajući od ograničavanja i stroge kontrole privatnog kapitala, u meri u kojoj je to nužno i socijalno opravdano. Nijedna društveno-ekonomska formacija ne može obezbediti stvarnu i punu ravnopravnost svih oblika svojine, jer je u svakoj od njih jedan oblik svojine dominantan (u kapitalizmu je to privatna svojina, u sovjetskom ustrojstvu je to bila državna, dok je u jugoslovenskom socijalizmu dominirala društvena svojina). Međutim, država – koja ima ambiciju da postavi temelje kvalitativne transformacije – može i treba da ograničava jedan oblik svojine u korist drugih, kako bi se pluralizmom svojinskih oblika postigli ekonomski i socijalni ciljevi utemeljeni u društvenom ugovoru. Konkretno, u kontekstu globalnog kapitalizma, *država bi trebalo da se postara da ograničava privatnu svojinu¹⁵, a podstiče razvoj zajedničke svojine, smanjuje klasne razlike, odnosno da vrši preraspodelu društvene moći.*

¹⁵ U javnom diskursu se generalno pravi amalgam između lične i privatne svojine, u meri da se moralizatorski skandalizuje svaka ideja koja dovodi u pitanje legitimnost dominacije privatne svojine. Međutim, čak ni „najradikalniji“ socijalizam ne negira pravo na ličnu svojinu, iako ograničava pravo na privatnu svojinu, odnosno na posedovanje sredstava za proizvodnju. Dok lična svojina podrazumeva svojinu u

Ustavom Četvrte Republike, Srbija bi bila određena kao *građanska* – dakle, država svih svojih građana, bez obzira na njihove etničke ili druge partikularnosti, nasuprot aktuelnom ustavu koji je definiše kao državu Srba i drugih naroda – *socijalna, demokratska, ekološka, laička država*, republikanskog oblika vladavine, zasnovana na vladavini građanskih, političkih i ličnih prava, kao i na tekovinama antifašizma. Iz ove definicije, sledila bi sledeća ustavna načela: *narodna suverenost; aktivna participativna demokratija*¹⁶; *vladavina prava; rodna ravnopravnost; antifašizam; vojna neutralnost*.

Novi ustav treba dakle da garantuje ravnopravnost svih oblika svojine i da izrekom predviđa *zajedničke oblike svojine* – državnu, opštinsku i radničku. Pod ovom poslednjom mislimo na radničke kooperative, kao demokratski oblik svojine koji kombinuje pravo svojine sa demokratskim upravljanjem preduzećima. U kooperativama, zaposleni će biti vlasnici kapitala, koji

vlasništvu pojedinca kojom on zadovoljava svoje potrebe i vezana je za te potrebe, privatna svojina je svojina nad sredstvima koja omogućavaju sticanje prihoda i profita. Ili, kako to Marks i Engels u „Komunističkom manifestu“ kažu: „Ovo lično prisvajanje proizvoda rada za ponovnu proizvodnju neposrednog života mi nikako nećemo da ukinemo, jer to prisvajanje ne ostavlja nikakav čisti prihod koji bi mogao dati vlast nad tuđim radom. Mi hoćemo da ukinemo samo bedni karakter ovog prisvajanja, u kome radnik živi samo zato da uveća kapital, živi samo dok to zahteva interes vladajuće klase.“

¹⁶ Kao oblik predstavničke demokratije koja uključuje elemente neposredne demokratije i čiji bi konstitutivni element bila integralna, tj. politička i ekonomska demokratija. Ovaj oblik demokratskog širenja bi podrazumevao ustavno garantovanje i zakonsko normiranje učešća zaposlenih u organima upravljanja preduzećima; pluralizam oblika svojine, uz ustavno garantovanje postojanja radničkih kooperativa, čije osnivanje bi država podsticala; uključivanje socijalno-ekonomskih grupa – radnika, penzionera, i dr. – u zakonodavni postupak posredstvom posebnog tela, kroz drugi dom Narodne skupštine itd.

neće moći da otuđuju do odlaska iz preduzeća, a odluke bi se donosile na principu „jedan zaposleni – jedan glas“. Osim za nova preduzeća, radničke kooperative bi mogle biti potpomagane od države i za ona preduzeća koja se nalaze u drugim oblicima svojine, koja zapadnu u poslovne teškoće, ali su zaposleni spremni da otkupe njihov kapital i postanu njihovi vlasnici. Pošto zaposleni ne poseduju kapital, a imaju interes da demokratski upravljaju preduzećima i budu njihovi vlasnici, pogotovo u vreme čestih stečajeva, država bi bila dužna da obezbeđuje kredite pod povoljnim uslovima zaposlenima koji bi sredstva iz kredita koristili za otvaranje novih ili kupovinu već postojećih preduzeća.

Četvrta Republika treba dakle da bude zasnovana na modelu regulisanog tržišnog privređivanja¹⁷ i na aktivnoj ekonomskoj i socijalnoj ulozi države. Konkretno, to znači da država treba da razvija svoju poresku, investicionu i socijalnu politiku, kako bi: bile smanjene klasne razlike; bila ukazana pomoć onim društvenim grupama koje su ekonomski deprivirane; bio stvoren snažan sektor javne svojine, kojom bi država upravljala uz priznavanje zaposlenima prava na saupravljanje. Novi društveni ugovor ne bi trebalo da bude zasnovan na nacionalizaciji – shvaćenju na tradicionalan način – već na *socijalizaciji vlasništva*, koja podrazumeva oblike *zajedničkog vlasništva* i *saupravljanja* države i zaposlenih, kao osnovnih principa

¹⁷ Tržište je sistem distribucije dobara i usluga putem razmene, pri čemu partneri u toj razmeni imaju pravo da odluče da li će se u nju upustiti, a najčešće se razmena ostvaruje posredstvom novca. Tržište je osim u kapitalizmu postojalo i u robovlasništvu, feudalizmu, autoritarnom socijalizmu, a postojalo je i pre nastanka države, pre svega između različitih plemena. Kao pandan tržištu, možemo zamisliti plansku ili prisilnu distribuciju dobara i usluga – od koje se brzo odustalo čak i u SSSR-u – dok tržišna distribucija dobara i usluga može biti – i u različitim društveno-ekonomskim formacijama jeste bila – više ili manje regulisana u skladu s principima zajedničkog dobra.

demokratizacije ekonomskog sistema; na tom tragu, bila bi zabranjena privatizacija državnog i opštinskog vlasništva, a socijalizacija vlasništva bila bi opravdana u dve grupe slučajeva: radi poništavanja posledica nezakonito sprovedene privatizacije; i, nezavisno od toga da li je privatizacija bila nezakonita, radi jačanja javnog sektora, ukoliko je to potrebno za osposobljavanje države da vodi aktivnu ekonomsku i socijalnu politiku u koordinaciji sa zainteresovanim – u smislu da ih se to direktno tiče – građanima i građankama¹⁸.

Učešće zaposlenih u odlučivanju treba da postane odlika Četvrtre Republike na različitim nivoima. Saupravljanje ne sme da se ograniči na mikroekonomsku sferu, odnosno da se završi na kapijama preduzeća. Ljudi koji žive od svog rada trebalo bi da učestvuju u odlučivanju i na državnom nivou. Da bi to bilo moguće, potrebno je novim društvenim ugovorom predvideti formiranje novog organa – koji bi činili predstavnici različitih društvenih grupa – koji bi se bavio pitanjima ekonomskog i socijalnog zakonodavstva. U njegov sastav bi ulazili predstavnici radnika, poslodavaca, seljaka, studenata, penzionera i slobodnih profesija proporcijalno njihovom udelu u društvenom telu.

Ovakvo rešenje predstavljalo bi suštinsko uvođenje *socijalno-ekonomskog bikameralizma*. To znači da bi

¹⁸ Socijalizacija, tj. pozajedničenje privatnog i državnog kapitala, treba da obuhvati ključne grane privrede, čime bi kapital bio pod kontrolom i upravljanjem udruženih zaposlenih. Socijalizacija uvek mora biti praćena *saupravljanjem zaposlenih*. U suprotnom, stepen eksploatacije neće biti smanjen uopšte ili značajnije, a partijski podobni „menadžeri“ upropastiće takva preduzeća. U privatnim i državnim preduzećima zakonom treba predvideti oblike učešća zaposlenih u upravljanju. Ono treba da podrazumeva pravo zaposlenih da biraju polovinu organa upravljanja radnom organizacijom, s ciljem učešća u donošenju svih poslovnih odluka.

Narodna skupština dobila *gornji dom*, u koji bi svoje predstavnike birali radnici, penzioneri, studenti i druge društvene grupe, a koji bi, ravnopravno *sa donjim domom*, odlučivao o ustavom precizno navedenim zakonima i drugim aktima¹⁹. Socijalno-ekonomski bikameralizam treba da dovede u pitanje liberalnu dogmu o čoveku kao apstraktnom građaninu, koji, nezavisno od svog stvarnog društvenog položaja, bira svoje predstavnike, pri čemu ti predstavnici najčešće pripadaju nekoj društvenoj grupi i imaju različite interese od onih koje predstavljaju. Socijalno-ekonomski bikameralizam podrazumeva priznanje činjenice da čovek nije samo apstraktni građanin ili građanka (mada ne treba zanemariti ni to njegovo svojstvo), već da ima različite grupne uloge, pripadnosti i interese, tako da je opravdano i racionalno da u parlament bira svoje stvarne predstavnike, ne samo na osnovu ideološko-političke bliskosti već i identičnosti grupnog položaja i interesa.

Demokratizacija političkog sistema zahteva aktivno učešće građanki i građana u političkom i javnom životu. Da

¹⁹ Konkretno, gornji dom bi imao pravo da predlaže donošenje zakona i drugih akata iz nadležnosti Narodne skupštine, ali i obavezu da razmatra predloge zakona i drugih akata iz oblasti ekonomije, socijalne zaštite, radnih odnosa, agrarnih pitanja i položaja studenata koji dolaze iz donjeg doma. Svaki zakon usvojen u donjem domu Narodne skupštine bio bi razmatran u ovom telu, a donji dom bi morao da ga ponovo razmatra i usvaja ukoliko se gornji dom ne bi slagao sa njegovim donošenjem, jer bi gornji dom imao pravo suspenzivnog veta na pomenute zakone. Na ovaj način bila bi umanjena moć političkih elita, jer bi one, prilikom donošenja izvesnih zakona i drugih akata, morale da vode računa o interesima predstavnika određenih društvenih grupa. Članove ovog tela birale bi organizacije koje predstavljaju određene društvene grupe, u skladu sa internim pravilima tih organizacija, dok bi organskim zakonom bilo propisano koliko bi predstavnika slala koja društvena grupa, kao i način utvrđivanja reprezentativnih organizacija koje predstavljaju pojedine društvene grupe.

bi to bilo moguće, potrebno je razviti oblike neposredne demokratije, kako bi društvena većina odlučivala zaobilazeći unilateralne odluke političkih elita. Na taj način, umanjuje se značaj političkih elita, a načelo narodnog suvereniteta čini se efektivno primenjivijim. Ustavom i zakonom trebalo bi na tom tragu predvideti sledeće institute neposredne demokratije, na lokalnom i nacionalnom nivou: *referendum, narodnu inicijativu i zborove građana*. Referendum treba da bude obavezujući, što znači da odluka koju građani donesu pravno obavezuje, a skupština je ne može samostalno promeniti najmanje dve godine nakon donošenja. Ustav, tako, ne može biti menjan ukoliko promenu ne prihvate građani putem referenduma (u tom smislu je i za raspisivanje izbora za Ustavotvornu skupštinu preduslov većinska podrška na referendumu). Narodna inicijativa bi bila predviđena kako za promenu ustava, tako i zakona i drugih pravnih akata²⁰.

Predstavnička demokratija, koja je između ostalog zasnovana i na slobodnom mandatu, ne omogućava građanima da ostvaruju bilo kakav uticaj na nosioce političke moći. Odluke se donose bez uzimanja u obzir mišljenja društvene većine, koja ne može u postojećim uslovima da na bilo kakav način utiče na svoje predstavnike. Drugim rečima, jedini vid izražavanja nezadovoljstva radom parlamentaraca trenutno je moguća samo na novim izborima, čak i u slučaju kada politička većina izgleda mere koje bi bile u potpunoj koliziji s njihovim predizbornim programom, ali tada već može biti kasno, jer su štetne i nelegitimne odluke već donesene. Da bi bila ostvarena stalna i sadržajna veza između građana i njihovih

²⁰ Njeno podnošenje zakonom treba urediti tako da građanima bude ostavljeno dovoljno vremena da prikupe dovoljno potpisa podrške, da se ne zahteva suviše veliki broj potpisa kako bi narodna inicijativa mogla biti podnesena, te da sam postupak podnošenja narodne inicijative ne zahteva znatna finansijska sredstva.

predstavnik, te kako bi predstavnici uzimali u obzir mišljenja i interese građana, potrebno je uvesti *institut opoziva* (koji je prvi put uveden nakon Francuske revolucije, a danas postoji u nekim federalnim jedinicama SAD, kao i u nekim latinoameričkim državama). To znači da bi građankama i građanima trebalo dati pravo da mogu razrešiti neposredno birane predstavnike u bilo kom trenutku, ukoliko nisu zadovoljni njihovim radom. Institucija opoziva treba da bude regulisana posebnim zakonom, a njegovo normiranje treba da ga učini objektivno mogućim sredstvom ostvarivanja demokratske kontrole izabраних javnih funkcionera.

Uz *ljudska prava i demokratiju*, decentralizacija i razvijena lokalna samouprava kojoj je vraćena opštinska imovina, moraju predstavljati neodvojivi, treći konstitutivni element novog ustava. Jer, bez toga, ljudska prava i demokratija biće samo forma bez stvarnog, životnog sadržaja. Tek zasnovana na ovim standardima, država može postati servis društvene većine, organizovane u opštinama i zajednicama opština. Mudra i fleksibilna primena ovih načela onako kako to odgovara svim specifičnostima, osnov je pravedne i dinamične državne organizacije – utemeljene u novom društvenom ugovoru – u kojoj bi politika dobila priliku da bude smisljena i građanima bliska i potrebna, a ne kao danas, otuđena sila koja svojim postupcima odbija ljude od javnog života, ili ih štaviše motiviše da se iz takve države iseljavaju.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

342.4(497.11)

МЛАДЕНОВИЋ, Ивица, 1982-

Na šta mislimo kada kažemo ---. Novi društveni ugovor / Ivica Mladenović i Goran Marković. - Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet : Institut za demokratski angažman jugoistočne Evrope, 2021 (Beograd : Colorgrafx). - 21 str. ; 18 cm. - (Edicija Trg)

Tiraž 100. - "Ova publikacija je nastala u okviru projekta 'Angažuj, inspiriši, osnaži: Rizom angažovane demokratije.'" --> kolofon. - Tiraž 100. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-80484-78-5

1. Марковић, Горан, 1978- [аутор]
а) Уставне промене -- Србија

COBISS.SR-ID 41805065